

ФЕНОМЕНАЛЬНІСТЬ КОЗАЦТВА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті акцентується увага на феноменальності козацтва, яка полягає у виробленні унікального в історії України світобачення і світовідчуття, що змінили ментальність наступних поколінь. Історія козацтва є однією з найдослідженіших, науковці й нині продовжують вивчати питання ментального, політичного характеру, піддаючи цю тематику історіософському та етнопсихологічному осмисленню. Йдеться не лише про козацтво як соціальний стан, етап у державотворенні, але й як особливий стиль світосприйняття, а, отже, організації свого життя, військового побуту, творення власної системи цінностей, моральних засад, правової системи, звичаїв і традицій.

Ключові слова: козацтво, феномен, українська ідентичність, козацька проблематика, Запорізька Січ, культура.

Козацтво – унікальне явище в історії становлення державності, формуванні української ідентичності, культури, ментальності. Як відомо, соціальна цілісність виражає себе через людську свідомість, у якій поєднуються всі соціальні феномени. Для того, щоб зрозуміти та пояснити ті чи інші події в історії народу, трагічні сторінки, доленосні прорахунки, до уваги треба брати не стільки політичні та соціально-економічні чинники, скільки головніші – етнопсихологічні, тобто речі, які успадковувалися з покоління в покоління, відкладаючись у підсвідомості. Цей процес етнопсихологи називають циркуляцією міжпоколінневої етнокультурної інформації. Українці водночас свідомо і несвідомо ставали носіями етнічної ідентичності, дотримуючись традицій, звичаїв, побуту, стилю та культури спілкування, принципів організації життя, простору. Все це передавалося наступним поколінням, дещо змінюючись, вбираючи в себе щось нове. Таким чином, формувалася національний менталітет, який і визначав подальший поступ. Феноменальність козацтва полягає саме у виробленні унікального в історії України світобачення і світовідчуття, яке змінило ментальність наступних поколінь.

До вивчення феномена козацтва, історії його виникнення, ролі в державотворенні та самоідентифікації долучалися цілі академічні установи, окремі науковці, аматори. Так, ще у XVII ст. французький військовий інженер Гійом де Боплан у своєму «Описі України» зобразив козаків як дуже працьовитих людей і відважних воїнів, які відіграли провідну роль у процесі колонізації українських степів та обороні південних кордонів від татар¹. Згодом козацтво було описане у літописі Г. Граб'янки: козаки здавна були «людьми військового стану і більше відчували нахил до вправ із мечем, а не трудової повинності, оскільки вони зневажали ярмо рабське і рабську покору, то більше схильні були з власної волі на Дніпрі за порогами в місцевості пустельній та дикій проживати, перебираючись ловлею звіра та риби і морськими походами...»². С. Величко також описав унікальність козацтва та його роль у визвольних змаганнях проти іноземного панування³.

Тема козацтва одна з провідних в творчості Т. Шевченка. Йому належить особлива роль в осмисленні феномену Запорозжя. Як зазначає Я. Потапенко, для Т. Шевченка сутністю і осердям України був образ козака на вороному коні як символ волі – вищої цінності для людини. Надзвичайно близькими поетові світоглядними орієнтирами поставали мотиви «традиційного напівязичництва»: непокірності долі, ставлення до Бога як до рівні, героїзації простих смертних, вивищення образу людини. Я. Потапенко зауважує, що волелюбні прагнення козацтва парадоксальним чином поєднували лицарсько-шляхетську звитягу з відверто демонічними характеристиками: дерзновенний виклик-непокора долі, владі, суспільній ієрархії, нехтування стандартами, стереотипами⁴. Через образи козаків у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко повертає втрачене під імперським гнітом... Текстово-нарративні стратегії реінтерпретації та реінтеграції національної пам'яті у Т. Шевченка ґрунтуються на реінтерпретації «козацької слави». Через призму останньої козацтво, як етично-екзистенційний феномен, підноситься на рівень позача-

сової константи, що існує в певній моделі вічності, де всі є сучасниками. Саме завдяки поетові «козацький міф» став одним із ключових елементів української культури, серцевиною модерної самоідентифікації.

Особливо цією проблематикою почали цікавитися дослідники у другій половині XIX – першій половині XX ст. Хоча на той час українські землі входили до складу імперій, але роботи означеного періоду, присвячені козацтву, сучасною наукою визнані своєрідною класикою саме вітчизняних досліджень. Цей підхід виправданий, зважаючи на важливість окресленого періоду у процесі становлення української державності та ідентичності. Дослідження козацтва в умовах Російської імперії свідчило про громадянську позицію істориків. Найбільш ґрунтовно історію козацтва висвітлив М. Грушевський, який розглядав період становлення козацької військової республіки як один з етапів державотворення. Він детально проаналізував походження козацтва та його роль у національно-визвольній боротьбі. М. Грушевський з'ясував також роль козацтва у захисті православ'я⁵.

Відомий український історик І. Крип'якевич, діяльність якого розпочалася ще в імперські часи, а основна частина життя припадала на радянський період, досить влучно описує феноменальність козацтва у праці, яку він захистив як докторську дисертацію: «Козаччина, як кожна молода суспільність, мала в собі багато елементарної енергії і дуже легко та скоро вмiла реалізувати свої бажання. Але світогляд козаччини – знов як кожної молодої громади – навіть у часах Баторія, не був викінчений, не стояв ще твердою ногою. Щоби козаччина могла виробити собі тверді основи, потреба було, щоби вона перейшла цілу дорогу перешкод і утисків аж по багатьох роках проби могла сконсолідуватися в сильне громадянство»⁶. Йдеться про те, що козацтво кристалізувалося у тривалій боротьбі, гартувалося в огні, важких військових походах, консолідувалося, змінювалася його ментальність. Завдяки цьому козацтво змогло згодом створити державу в державі з усіма відповідними атрибутами.

М. Костомаров одним із перших українських дослідників поставив питання про те, що творцями історії є не окремі правителі, державні діячі, а народ. Як стверджує В. Замлинський, автор нарисів про М. Костомарова, говорячи про українських провідників, історик акцентував увагу на тому, що «якщо ці люди (козаки) з'явилися в дикій, варварській личині – все ж козаки то були люди, які виразили те таємне, що чаїлося в народному серці, – ні, ми не соромимося, безумовно, цих людей...»⁷. Описуючи гетьманування Б. Хмельницького, М. Костомаров стверджує, що козацтво мало великий вплив на українське населення, яке бажало стати козаками, тобто вільними людьми ще напередодні повстання Хмельницького⁸.

Цей принцип залишився незмінним і в радянський період. Хоча історію козацтва було дозволено розглядати переважно в контексті «класової боротьби», але повністю заборонити її влада не зважилася. Навіть, у таких жорстких умовах тоталітарної доби українська історична наука не припинила дослідження козацтва, зосередившись на економічній та соціальній тематиці⁹.

Перші роки незалежності України співпали з півтисячолітньою історією козацтва. Козацька проблематика перетворювалася на одну з найпопулярніших серед істориків – дисертації, конференції, конгреси, монографії, публіцистика. Як результат, історія козацтва, є однією з найбільш досліджених, науковці продовжують вивчати питання ментального, політичного характеру, піддаючи цю тематику історіософському та етнопсихологічному осмисленню. Причина такого сплеску зацікавлення темою козацтва обумовлена новітніми філософськими концепціями, зокрема розглядом шляхів утворення «національного характеру»¹⁰.

Козацька ментальність мала надзвичайно великий вплив на процеси формування світовідчуття та світосприйняття українців. Можна говорити про відчутні взаємовпливи традиційних ментальних засад народу та козацького менталітету – результатом стали зміни в традиційному світосприйнятті під впливом стилю життя і думання козацтва. Таким чином, в українській ментальності утвердився цілий комплекс рис: працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товаришність, коректність, прив'язаність до землі та традицій, великі здібності до культури, творчості, любов до дітей, статичність у родинних взаєминах, прагнення жити духовним життям, глибока шана до предків, мужність, повага до жінки-матері, лицарське ставлення до дівчини, ліризм, гумористичність, здоровий оптимізм, вічне прагнення до волі й незалежності. Поряд з цими рисами, М. Пірен згадує і про взаємне непорозуміння між козаками, майнове розшарування, зростання соціальної різниці між козацькою верхівкою і низами, сварки, легковажність, невизначеність, мрійництво, імпульсивність¹¹.

Ю. Черніченко проводить паралелі між двома феноменами – українським козацтвом та середньовічним лицарством. Спільними рисами він визначає альтруїзм, аскетизм та куртуазність

(ввічливість, шанобливість, чемність), які відіграли важливу роль у всіх галузях життя України та Європи. Феноменальність козацтва полягала у виробленні унікального стилю життя і світосприйняття. Йдеться, в першу чергу, про те, що військово-політична організація запорозьких козаків стає праобразом, ескізом справжньої держави – були усі підстави її вважати такою через наявність атрибутів державності – особлива система органів та установ із владними повноваженнями, їх виборність, чітка правова система, принцип народовладдя, розподіл влади на три гілки, територія, хоча кордони не були фіксованими. Діаспорний вчений В. Гришко у праці «До суспільної структури Хмельниччини» зауважив, що за часів польського панування козацтво сформувалося в окремий стан, хоча формально й невизнаний. Козацтво мало свою осібну військову організацію, своє військове управління з виразними автономними правами в державі, виробляло свою законність. Мало вже вікову традицію, переходило до індивідуального права власності на землю, ...зі зброєю в руках боронило свої права, освячені кров'ю в лицарській боротьбі»¹².

У праці І. Крип'якевича, присвяченій постаті Б. Хмельницького, висвітлюються й деякі питання історії козацтва, його еволюції, соціальної диференціації, а також моральні принципи¹³. Історик так характеризує козацтво як соціальний стан: «Козацтво становило окремий стан у феодальному суспільстві. Це була маса волелюбних войовників, які власними силами здобували собі землі, господарство і захищали його зі зброєю в руках. У свої ряди козаки приймали кожного охочого, не питаючи про його походження»¹⁴. Однак, незважаючи на це, козацька республіка стала лише перехідною формою державності з протопарламентом, ідеєю народовладдя, чіткими морально-етичними принципами, але не повноцінною державою.

Дослідники вбачають феноменальність українського козацтва саме у тому, що із Запорізькою Січчю пов'язане відродження української державності¹⁵. Демократична самоорганізація, вільне волевиявлення кожного, публічне обрання владних посадовців і можливість їхнього публічного усунення від влади. Автори називають козацтво своєрідною духовно-організаційною формою життєдіяльності народу. Вплив козацтва поширювався далеко за територіальні межі етнічного українства. Воно стало основним носієм національної ідеї. Автори також звертають увагу на те, що вороже налаштовані польські та російські історики навмисне перекручували історію козацтва, створюючи неправдивий образ гульця, п'яниці, розбійника, що не відповідало дійсному стану речей. Дослідники також говорять про існування у козаків кодексу козацько-лицарської честі, коли воїн міг покласти своє життя за товариша, суворо дотримувався принципу не брати чужого, не ображати слабкого, не зраджувати своїй обіцянці.

Генеза української суспільно-політичної думки призвела до трактування феномена козацтва як головного чинника державницького утворення, започаткованого під час визвольних змагань Б. Хмельницького¹⁶. На користь останнього твердження свідчить той факт, що і в наступному столітті українські селянські рухи в імперії брали на озброєння козацькі гасла, а у деяких випадках, відтворювалася система козацького самоуправління¹⁷. Проте, як стверджує дослідник, поняття «феномен» не обмежується лише політичною роллю козацтва в житті української спільноти. Деяко осторонь від магістрального напрямку досліджень із приводу козацтва знаходиться незначний науковий доробок, в якому козацтво подається у якості окремого етнічного чи соціального об'єкта. Хоча, як зауважує А. Корнєв, ці роботи не позбавлені певних неточностей і перебільшень. Дослідник також зауважує, що козацтво не було ніколи однорідною спільнотою. З одного боку, реєстровці, запорозькі і городові, що стосується голоти, то вона не була чітко окреслена, оскільки в ній могли опинитися різні люди.

Г. Попадинець виокремлює базові принципи, на яких було побудоване життя козаків – відсутність кріпацтва, формально рівне право всіх членів громади щодо угідь, участь у козацьких радах на демократичній основі. Дослідниця говорить про феномен козацтва як про символ цілої епохи, яку характеризує «дух свободи», прагнення незалежності, здатність до державотворення, домінування колективного над індивідуальним, прояв безприкладного патріотизму та героїзму¹⁸. На думку Н. Яковенко, «...козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству середньовіччя), оскільки її членів єднала вища спільність «ми», протиставлена загрозі ззовні»¹⁹. Характеризуючи контекст, в якому відбувався процес становлення козацтва та козацької демократії, історик влучно охарактеризувала висловом – «духовна роздвоєність і сум'яття свідомості». Як стверджує Г. Попадинець, така ситуація була викликана духовними проблемами, що тоді панували, складними стосунками з сусідами, конфліктами всередині церкви, прямою загрозою втрати національної ідентичності. До тих характеристик, що творять феноменальність козацтва, дослідниця зараховує націєтворчі та державотворчі функції. Козацтво перебрало на себе

роль національної еліти, хоча, зауважує автор, і не мало того рівня освіченості та маєтності, якими володіла шляхта.

Ю. Фігурний вбачає феноменальність козацтва в унікальній системі морально-етичного та фізичного вишколу, що ґрунтувалася на прадавніх традиціях, і завдяки якій виникло українське лицарство. На його думку, козацька традиція військової підготовки воїнів своїм глибоким корінням сягала аж до прадавніх індоєвропейських часів, коли юнаки готували себе до обряду посвячення (ініціації) у воїни. Козацтво не лише успадкувало кращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Русі, але й розвинуло їх, створивши свою цілісну систему вишколу молодих козаків²⁰.

Важливу роль у релігійному світогляді таємних військових громад відігравав образ-тотем воїна-хижака, часто воїна-ведмедя, воїна-вовка. Саме образ вовка, пса належить до провідних у традиційній культурі багатьох індоєвропейських народів. Покровитель громади, бог-войовник, поважався здебільшого у цьому образі. Ю. Фігурний описує два види вовкулаків, тобто чаклуни та знахарі – уроджені вовкулаки, а прості люди, яких унаслідок злих чар було перетворено на вовків, іменувалися робленими вовкулаками.

Образ козака-вовкулаки присутній в українській міфології. У казках та легендах фігурує святий Юр, що був спадкоємцем бога війни і воїнів-звірів Одіна та слов'янського Перуна, став покровителем середньовічного лицарства. Серед козацтва існували козаки-характерники (химородники, знахарі, голдовники). Знали багато мов, насилали на ворогів сон, довго перебували під водою, ловили руками свинцеві кулі, жили довго невразливі до залізної зброї. Окрему увагу Ю. Фігурний приділяє одному з найважливіших принципів життя козаків – побратимству – тісному зв'язку між побратимами з метою взаємодопомоги: «Обряд побратимства супроводжувався клятвою і різноманітними символічними ритуалами. Побратими пили змішану з вином кров один одного, спільно вживали ...ритуальну їжу, обв'язувалися одним поясом... Так поступово із розрізнених воїнів-вигнанців із різних родових общин формувалось військо братство, засноване на родинних засадах...»²¹. Автор подає витоки цього ритуалу у стародавніх епосів, які населяли в давнину українські землі. Суть – встановлення штучних родинних зв'язків між членами військової ватаги з метою її консолідації. Цей обряд освячувався у церкві, козаки давали клятву, зобов'язувалися любити і допомагати один одному, навіть жертвувати власним життям. Вірність і відданість, повага один до одного – ці принципи козаки успадкували від скіфських воїнів.

О. Апанович здійснила історіософське осмислення українського козацтва в національній та всесвітній історії. Козацтво в її працях виступає досконалою військовою силою, яка захищала український народ від нападників. Домінуючими аспектами конструктивного історичного творення козацтва О. Апанович вважає діяльність гетьманської держави, утворення і утвердження Запорозької Січі. Завдяки козацтву та процесам колонізації розвивався процес повернення втрачених українських земель та розширення життєвого простору українського народу мирним шляхом, без завоювань чужої території. В умовах постійної підготовки до військових походів козацтво набуло напівгосподарського, напівмілітарного характеру, змушене було поєднувати працю з війною. О. Апанович спростовує думки інших дослідників про те, що козакам була невласлива аграрна культура через військовий стиль життя. На колонізованих землях розвинулася інтенсивна економіка, високий рівень агрокультури, була поширена хутірна система господарювання²². Ще двома унікальними явищами для Запорозької Січі, про які пише О. Апанович – «покозачення», що було спробою вийти з-під юрисдикції польської влади і перейти до козацької спільноти, а отже й отримати право працювати вільно на своїй землі, та створення зимівників як багатогалузевих господарств, де поряд із землеробством, розвивалося скотарство, бортництво, гончарство, ремесла. Зимівники стали середовищем, де виготовлялися вироби ужиткового мистецтва. У цих умовах розвивалася інтенсивно торгівля.

Отже, поєднання, здавалося б, непоєднуваного робило козаків та їхній менталітет, уклад життя, спосіб господарювання, ремесла, промисли, релігію, тісний зв'язок з природою унікальним явищем. Культура козацького хліборобства, ремесла, високий рівень військового мистецтва, глибока віра у поєднанні з дохристиянськими обрядами, егалітаризм, панування звичаєвого права, формування ідеї народовладдя – це були ключові постулати, на яких будувалося життя Запорозької Січі. Саме тому феноменальність українського козацтва була визначальною складовою формування української ідентичності.

---

¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. – Львів, 1990. – 301 с.

² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – С. 24.

- ³ Самійло Величко. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – 371 с.
- ⁴ Потапенко Я. Козацтво в структурі історіософських уявлень Т. Шевченка: культурологічний аналіз // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 10. – С. 45–48.
- ⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с.
- ⁶ Крип'якевич І. П. Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 45.
- ⁷ Замлинський В. Микола Костомаров // Історія України в особах XIX – XX ст. – К., 1995. – С. 70–73.
- ⁸ Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. – К., 2005. – 79 с.: ил. – (Серия «Уроки истории»).
- ⁹ Апанович О., Гуслистий К. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954. – 88 с.; Голобуцкий В. Богдан Хмельницкий – великий сын украинского народа. – К., 1954. – 104 с.; Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – 360 с.; Голобуцкий В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648–1654 гг.). – М., 1954. – 159 с.; Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 539 с.; Смолій В. А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.): автореф. дисс. ... доктора ист. наук. – К., 1985. – 37 с.
- ¹⁰ Руткевич М. Н. Теория нации: философские вопросы // Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С. 19–32.
- ¹¹ Пірен М. Основи етнопсихології. – К., 1996. – 320 с.
- ¹² Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 20.
- ¹³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.
- ¹⁴ Там само. – С. 33.
- ¹⁵ Кондратюк В.О., Гапонюк Н.В. Феномен українського козацтва та його роль в історії державотворення українського народу // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – Вип. 4. – С. 11–17.
- ¹⁶ Корнев А. Вплив козацтва на формування ідеалів української спільноти // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2011. – № 3. – С. 117–121.
- ¹⁷ Там само. – С. 119.
- ¹⁸ Попадинець Г. Національна ментальність як чинник розвитку української правової культури (від княжої доби до кінця ХУІІІ ст.) // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 222–233.
- ¹⁹ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХУІІІ ст.: Навч. посіб. – К., 1997. – С. 116.
- ²⁰ Фігурний Ю. Архаїчні елементи культури козацтва в контексті українознавства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://etnography.national.org.ua/lib/koz_archaic.html
- ²¹ Там само.
- ²² Апанович О. М. За плугом Господь іде. Агрокультура українського селянства і козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського. Бібл. часопису «Дзвін Севастополя», 1999. – 26 с.

В статтє акцентуєтьсє вниманіє на феноменальності казачества, суть котторой заключаєтьсє в появиленні унікального в історії України мировоззренія и мировосприятія, котторіє змієніли ментальність послєдуючих поколєній. Історія казачества являєтьсє одної из найбільєе ісслєдованних, однако ученєє и в наше времє продолжають ізучать вопрос ментального, політїческого характера, подвєргая эту тематїку історїософскому и этнопсихологічному осмыслєнію. Рєчь ідет не только о казачестве как соціальному сословию, етапе в созданні государства, но и как своеобразном стилє мировосприятія, а, следоватєльно, організації лічної жїзні, воєнного быта, созданні собствєнной сїстємы цєнностей, моральних принципов, правової сїстємы, обычаєв и традицій.

Ключєвые слова: казачество, феномен, украинская ідєнтїчность, казацкая проблематїка, Запорожская Сєчь, культура.

The article focuses on the phenomenality of the Cossacks, which consists in the development of a unique worldview, which has changed the mentality of the following generations in the history of

Ukraine. The history of the Cossacks is one of the most researched, now are scientists continuing to study the issue of mental and political character, subjecting this topic to historiosophical and ethnoscientific comprehension. We are talking not only about the Cossacks as a social state, the stage in state creation, but also as a special style of world perception, and, therefore, the organization of their lives, military life, the creation of their own system of values, moral principles, the legal system, customs and traditions.

Keywords: Cossacks, phenomenon, Ukrainian identity, Cossack issues, Zaporizhska Sich, culture.